

MUENGEDZO WA A

MAGA ANE A TEA U TEVHEDZELWA MUSI HU TSHI ITWA TSEDZULUSO YA SISITEME YA VHULAMUKANYI HA VHUTSHINYI YA AFRIKA TSHIPEMBE

1. MARANGAPHANĀ

Ho dzhiiwa tsheo nga tshifhinga tsha Lekgotla, nga Fulwana 2003 na 2004, ya u sedzulusa Sisiteme ya Vhulamukanyi ha Vhutshinyi Afrika Tshipembe. Iji lihwalo li na ndivho, maga ane a tea u tevhedzelwa na zwithu zwo teaho zwine zwa tshimbilelana na tsedzuluso yeneyo, zwo talatadziwaho maelana na mahumbulwa o netshedzwaho kha Khabinete Lekgotla nga Fulwana 2004 na mahumbulwa a Phuresidennde Vho Thabo Mbeki, kha mutangano wa JCPS wa la 12 Thangule 2004.

2. NDIVHO DZA TSEDZULUSO

Ndivho dza Tsedzuluso ya Sisiteme ya Vhulamukanyi ha Vhutshinyi ndi-

- U wana masia ane a tea u khwiniswa kha sisiteme ya vhulamukanyi ha vhutshinyi, hu tshi katelwa bindu, khathihi na u shandukiswa ha vhuimeleli na zwithu zwa tshizwinozwino, kha sisiteme ya vhulamukanyi ha vhutshinyi, zwine zwa tea u sedzeswa kana u dzhielwa ntha;
- U netshedza sethe dza zwipiḁa zwo fhambanaho dza dzithemendelo dzine dza nga tanganedzwa kana u dzhielwa ntha na u shumiswa nga Muvhuso u itela u bveledza sisiteme ya vhulamukanyi ha vhutshinyi yo teaho i re na vhukoni nahone ine ya shumisea zwavhuḁi;
- U bveledza modele wo teaho kana mutheo u itela u ela na u kona u tevhelela kushumele kwa sisiteme ya vhulamukanyi ha vhutshinyi; hu tshi katelwa na modele wa u kuvhanganya datha nga u angaredza wo teaho u itela uri sisiteme yothe ya vhulamukanyi ha zwa vhutshinyi i vhonele sa ya tshisaintsi; na

- U netshedza vhanetshedzi vha mbekanyamaitele mafhungo ane a todea malugana na u sedzulusa kana u tola kushumele kwa sisiteme ya vhulamukanyi ha vhutshinyi ya Afrika Tshipembe ya zwino kha zwa saintsi.

3. TSHIKOUPU NA MAGA ANE A TEA U TEVHEDZELWA A TSEDZULUSO

Tsedzuluso i tea u dzhiela ntha nga vhudalo thuthuwedzo kana mvelelo, vhukoni, u shumisea, u tea na ikonomi ya sisiteme ya vhulamukanyi, ho sedzeswa nga maanda migaganyagwama ya zwino, matshimbidzele, kuitele na milayo ine ya laula sisiteme ya vhulamukanyi ha vhutshinyi, hu tshi katelwa na thuthuwedzo kana mvelelo dza matshimbidzele o tevhelwaho, tshivhumbeo tsha dzangano na kutshimbidzele kwa sisiteme ya vhulamukanyi ha vhutshinyi na vhukonanyi na tshumisano vhukati ha vhasheli vha mulenzhe vha sisiteme ya vhulamukanyi ha vhutshinyi, nahone i tea u katela zwithu zwi tevhelaho -

- U sedzuluswa ha milayo yo no di vha ho hone, kuitele na matshimbidzele zwine zwa shumiswa kha vhuimo hothe ha sisiteme ya vhulamukanyi;
- U sedzulusa mugaganyagwama une wa vha hone, vhashumi na dziwe tshomedzo dzine dza shumisiwa kha maitele a vhulamukanyi ha vhutshinyi, hu tshi katelwa na mishumo na vhudifhinduleli ha vhasheli vha mulenzhe vho fhambanaho na vhushaka vhukati ha vhasheli vha mulenzhe vho fhambanaho;
- U sedzulusa kuitele kwa zwino kana matshimbidzele malugana na vhukonanyi na tshumisano kha sekithara yothe ya vhulamukanyi ha vhutshinyi, nga maanda vhukati ha Mihasho, hu tshi katelwa thekhinolodzhi ya mafhungo na ndila kana ngona dza u kuvhanganya datha;
- U sedzulusa kuitele kwa zwino na matshimbidzele malugana na kutshimbidzele kwa mulandu, hu tshi katelwa mushumo wa thekhinolodzhi ya mafhungo na ndila kana ngona dza u kuvhanganya datha;

- U sedzulusa kushumisele kwa kuitele na mulayo wa vhuṭanzi na matshimbidzele a vhuṭshinyi, na mushumo wazwo na mvelelo dzazwo kha u khunyeledzwa ha milandu ya vhuṭshinyi;
- U sedzulusa beḷi ya zwino na kugwevhele kana kuhaṭulele na milayo; na
- U sedzulusa u ḡala ha dzidzhele na uri zwi vhangiswa nga mini, hu tshi katelwa na mvelelo kana zwine zwa ḡiswa nga beḷi na ṅila dza u gwevha na milayo; na zwivhotshwa zwo lindelaho u senga kha dzhele dzo ḡalaho,

hu tshi khou itelwa -

- U wana vhuṭudzeṭudze na thaidzo kha u shumiswa ha kuitele kune kwa vha hone na matshimbidzele kha sisiteme ya vhulamukanyi ha vhuṭshinyi;
- U wana vhuṭudzeṭudze na thaidzo dzine dza tshimbilelana na mugaganyagwama, vhashumi na dziṅwe tshomedzo kha sisiteme ya vhulamukanyi ha vhuṭshinyi;
- U wana vhuṭudzeṭudze na thaidzo dzine dza tshimbilelana na vhuḡonanyi na tshumisano kha sisiteme ya zwa vhulamukanyi ha vhuṭshinyi, nga maṅḡa vhuḡati ha Mihasho, hu tshi katelwa na zwithu zwine zwa kwama u kuvhanganya datha na sisiteme dza mafhungo kha sisiteme ya vhulamukanyi ha vhuṭshinyi;
- U wana vhuṭudzeṭudze na thaidzo dzine dza yelana na kutshimbidzele kwa mulandu kha maitete a sisiteme ya vhulamukanyi ha vhuṭshinyi, hu tshi katelwa na zwine zwa kwama u kuvhanganya datha kha sisiteme ya vhulamukanyi ha vhuṭshinyi;
- U wana vhuṭudzeṭudze na thaidzo kha kushumisele kwa mulayo wa vhuṭanzi na matshimbidzele a vhuṭshinyi kha maitete a sisiteme ya vhulamukanyi ha vhuṭshinyi;
- U wana vhuṭudzeṭudze na thaidzo malugana na beḷi na kugwevhele kana kuhaṭulele kha maitete a sisiteme ya vhulamukanyi ha vhuṭshinyi; na

- U wana vhuṭḁḁḁḁḁḁ na thaidzo dzine dza tshimbilelana na zwivhotshwa zwo lindelaho u senga na u ḁala ha dzidzhele kha sisiteme ya vhulamukanyi ha vhutshinyi;

na u ita dzithemendelo nga ha -

- Dzitshanduko dzine dza tea u itwa kha kuitele na matshimbidzele na maitele avhuḁi a u fhelisa milandu ya vhutshinyi nga nḁila i sa ḁuri kana ine ya vhuedza;
- Dzitshanduko dzine dza tea u itiwa malugana na mugaganyagwama, vhashumi na dziḁwe tshomedzo u itela u khwinisa vhukoni na u shumisea ha maitele a sisiteme ya vhulamukanyi ha vhutshinyi;
- Dzitshanduko dza vhukonanyi na tshumisano vhukati ha vhasheli vha mulenzhe vho fhambanaho u itela u khwinisa vhukoni na u shumisea ha sisiteme ya vhulamukanyi ha vhutshinyi, hu tshi katelwa na u itiwa ha modele wa u kuvhanganya datha ya u angaredza uri sisiteme yoṭhe ya vhulamukanyi ha vhutshinyi i vhonele zwihulu sa ya tshisaintsi na modele une wa angaredza zwoṭhe wo ṭanganyiswaho nahone wo teaho wa sisiteme dza mafhungo;
- Tshanduko dzine dza tea u itwa kha kutshimbidzele kwa mulandu u itela u khwinisa vhukoni na u shumisea ha sisiteme ya vhulamukanyi ha vhutshinyi; na
- Dzitshanduko dzine dza tea u itwa malugana na kuitele na milayo ya vhuṭanzi na kutshimbidzele kwa vhutshinyi; beiḁi na kuhaṭulele kana kugwevhele na milayo; zwivhotshwa zwo lindelaho tsengo na dzhele dzo ḁalaho u itela u khwinisa vhukoni ha sisiteme ya vhulamukanyi ha vhutshinyi.

4. ZWIBVELEDZWA ZWA TSEDZULUSO

Nga tshifhinga tsha tsedzuluso, zwibveledzwa zwi tevhelaho zwi tea u netshedzwa:

- Tshigwada tsha Tsedzuluso tsha u konanya mishumo ya Tshigwada tsha Thodiso, zwothe zwi na vhaimeleli u bva kha vhasheli vha mulenzhe vha ndeme na vha si vha ndeme, hu tshi khou katelwa na vhaodiso vha thonifheaho;
- Muvhigo wo tou nwalihaho wa tzedzuluso une wa katela:
  - Kuitele na nyito;
  - Mawanwa na dzitsheo; na
  - Dzithemendelo;
- U netshedza manweledzo a muvhigo nga u tou amba;
- Wekishopho hune mvelelo dza tzedzuluso dzi nga netshedzwa khabinete;
- Modele wa u lavhelesa kana u tola u shumisea, vhukoni, u tea na ikonomi ya zwa vhulamukanyi ha vhutshinyi, hu tshi katelwa na gara ya u kora na kuitele kwa tzedzuluso ya kwotara nga kwotara na ya nwa nga nwa ya dzangano la zwa vhulamukanyi ha vhutshinyi
- U itela u lavhelesa na u linga kana u tola u shumisea, vhukoni, u tea na ikonomi ya sisiteme ya vhulamukanyi ha vhutshinyi; hu tshi katelwa na gara ya u kora na matshimbidzele a tzedzuluso ya kwotara nga kwotara na ya nwa nga nwa ya sisiteme ya vhulamukanyi ha vhutshinyi, modele wa u kuvhanganya datha ine ya angaredza zwothe na modele wa sisiteme dza mafhungo; na
- Arali zwo tea, khoniferentsi ya u tanganyisa na u eletshedzana na vhafaramikovhe vhahulwane kha sisiteme ya vhulamukanyi ha vhutshinyi, hu tshi katelwa na vhaimeleli u bva kha mihasho ya muvhiso, zwiimiswa zwa pfunzo na tshitshavha tshapo.

5. KUI TELE KWA TSEDZULUSO

5.1 Maga

Tsedzuluso i tea u itwa nga maga a tevhelaho:

- Ndugiselo na khumbelo ya ndambedzo;
- Mveledziso ya modele;

- Tsedzuluso; na
- U netshedza muvhigo kana phindulo.

5.2 Tshivhumbeo

Tsedzuluso i tea u shumisa zwivhumbeo zwi tevhelaho:

- Tshigwada tsha Tsedzuluso ya Vhulamukanyi ha Vhutshinyi (Tshigwada tsha Tsedzuluso); na
- Ndangulo ya Vhulamukanyi ha Vhutshinyi na Tshigwada tsha Tshoḁisiso ya Tshitirathedzhi (Tshigwada tsha Tshoḁisiso).

5.2.1 *Tshigwada tsha Tsedzuluso ya Vhulamukanyi ha Vhutshinyi*

Tshigwada tsha Tsedzuluso tshi ḁo vha tshone tsha ndeme tshine tsha ḁo eletshedza malugana na zwa politiki zwine zwa khou bvela phanḁa zwa Tsedzuluso.

Dzindivho:

- U wana ndambedzo ya tzedzuluso;
- U monithara, u lavhelesa na u langula maitete a tshoḁisiso a Tshigwada tsha Tshoḁisiso;
- U vhiga nga ha mvelaphanḁa ya tzedzuluso; na
- U khwaḁhisedza uri mvelelo dza u fhedza dzi netshedzwa vhafaramikovhe.

Tshivhumbeo:

Muimeleli muthihi u bva kha mihasho kana madzangano a tevhelaho:

- Muhasho wa Vhulamukanyi na Mveledziso ya Mulayotewa;
- Tshumelo ya Tshipholisa ya Afrika Tshipembe;
- Muhasho wa Tshumelo ya Vhululamisi;
- Muhasho wa Tshumelo ya zwa Matshilisano;
- Muhasho wa Vhulamukanyi na Mveledziso ya Mulayotewa;

- Ndaulo ya Vhutshutshisi ha Lushaka; na
- Vhufaragwama.

Minista wa Vhulamukanyi na Mveledziso ya Mulayotewa u do shuma sa Mudzulatshidulo wa Tshigwada tsha Tsedzuluso.

5.2.2 Ndangulo ya Vhulamukanyi ha Vhutshinyi na Tshigwada tsha Thodisiso ya Tshitirathedzhi

Tshigwada tsha Thodisiso tshi do vha tshone tsha ndeme tshine tsha do sedzesa kha mushumo wa thodisiso ine ya khou todou u itwa.

Dzindivho:

Kha mikano ya ndivho dzi re afho ntha na maga ane a tea u tevhedzelwa a Tsedzuluso ya Sisiteme ya Vhulamukanyi ha Vhutshinyi:

- U sedzulusa mitheo ya mulayo, kuitele, matshimbidzele, mugaganyagwama na tshomedzo kha muhasho wa zwa vhulamukanyi ha vhutshinyi;
- U sedzulusa kuitele, matshimbidzele na ndangulo ya vhukonanyi na tshumisano kha zwa vhulamukanyi ha vhutshinyi;
- U ita thodisiso yo teaho ya ndeme na i si ya ndeme;
- Muvhigo nga ha tzedzuluso arali vho humbelwa u ita ngauralo; na
- U ita dzithemendelo malugana na u khwiniswa ha vhukoni, kushumele, u tea na ikonomi ya zwa vhulamukanyi ha vhutshinyi, u itela u bveledza zwibveledzwa zwothe zwo buliwaho afho ntha.

Mbumbelwe:

Tshigwada tshi tea u vha tsho vhumbiwa nga:

Muimeleli u bva kha mihasho i tevhelaho na madzangano:

- Muhasho wa Vhulamukanyi na Mveledziso ya Mulayotewa;
- Ndaulo ya Vhutshutshisi ha Lushaka;

- Muhatuli kana madzhisiṭaraṭa o nangiwaḥo nga Muhatuli Muhulwane nga murahu ho vha na eletshedzana na Miniṣṭa wa Muhasho wa Vhulamukanyi na Mveledziso ya Mulayotewa;
- Tshumelo ya Tshipholisa ya Afrika Tshipembe;
- Muhasho wa Tshumelo ya zwa Vhululamisi;
- Tshitatasitiki tsha Afrika Tshipembe;
- Bodo ya Thuso ya zwa Mulayo; na tshigwada tsha vhaṭoḍisisi vha ṭhonifheaho, hu tshi katelwa Khomishini ya Tshandukiso ya Mulayo ya Afrika Tshipembe.

Mulangi Dzhenerala wa Muhasho wa Vhulamukanyi na Mveledziso ya Mulayotewa u ḍo shuma sa Mudzulatshidulo wa Tshigwada tsha ṭhoḍisiso.

Hu tea u vha na ofisi ya muḥwaleli u itela u ṅetshedza thikhedzo kha Zwigwada zwa Tsedzuluso na zwa ṭhoḍisiso. Ofisi ya Muḥwaleli i tea u vha kha Ofisi ya Muhasho wa Vhulamukanyi na Mveledziso ya Mulayotewa.

6. ṭHOḌEA DZA TSHOMEDZO YA TSEDZULUSO

6.1 Zwifhinga zwo vhwaho

Muvhigo wa u fhedza u tea u ṅetshedzwa Phuresidennde, ṅwaha phanḍa ha datumu ya u thoma, na mivhigo ya tshifhinganyana, musi i tshi ṭoḍea.

6.2 Mugaganyagwama

Hu khou lavhelelwa uri hu ḍo ṭoḍea mugaganyagwama wa R10m une wa ḍo ṅetshedzwa nga Vhufaragwama.